

OMA VAN MOEDERSKANT lag al twee dagen in het koelvak, maar er was niemand op het idee gekomen om de rabbijn te vragen of hij de plek wilde zegenen.

Het verkeerslicht bij het Sahlgrenska-ziekenhuis was net op groen gesprongen toen tante Laura er wel aan dacht. Mama draaide het raampje naar beneden en stak met haar vergulde aansteker een smalle witte sigaret op. Ze was niet van plan de schuld op zich te nemen. Zij had de familie op de hoogte gebracht, zij had de ontvangst geregeld. Daarentegen zat er in de auto iemand, zei ze, die arbeidsgeschikt was maar overdag niets te doen had. Zij had misschien de moeite kunnen nemen om de rabbijn te bellen als ze nu opeens zo vroom was geworden.

Tante Laura leunde over Mirra en mij heen om met haar vuist een knal tegen mama's dijbeen te geven. Opa zei tegen hen dat ze moesten kalmeren en Rafaël gaf gas, heuvelopwaarts in de richting van de wijk Guldheden, heuvelafwaarts door het centrum, langs het eindpunt van lijn drie en door de nauwe passage het grind van de parkeerplaats op.

Een zacht briesje woei over de met stenen versierde graven van het joodse kerkhof van Gotenburg. Er hingen fijne regen-druppels in de lucht.

Mosjee Dajan zette zijn bezem tegen de muur van het sjoeltje. Met zijn ene oog gaf hij de lange en begripvolle begrafenisknipoog. Hij was de tachtig al gepasseerd, had wit haar, een kromme rug en lange, klauwachtige vingers. Het zeeroverslapje was het enige wat hij gemeen had met de echte Mosjee Dajan.

We kregen tien minuten voor onszelf in het sjoeltje, zei hij. Geen foto's, geen sigaretten, *farsjtanen?*

De roestige deurklink werd naar beneden gedrukt en de twee donkerbruine deuren gingen open. Het zag er allemaal kleiner uit, maar verder was het nog precies zoals ik het me herinnerde. De geur van vochtig hout, de grote davidster op de achterwand, het gele schijnsel daarachter.

De laatste keer was het er propvol geweest; de mensen in kluitjes langs de muren en de lucht zo bedompt dat de ramen ervan besloegen. Nu was het leeg in het sjoeltje. Oma lag voor de davidster in een kist zonder deksel. Haar droge huid zat strakgetrokken over haar jukbeenderen. Mama en tante Laura gingen met hun voorhoofden tegen elkaar aan weerszijden van het hoofdeinde van de kist zitten. Ze hielden elkaar bij de schouders vast en bevochtigden oma's dunne huid met hun tranen. Ze paktten allebei een van haar slappe armen, prezen de goedverzorgde nagels en omklemden de handen die de grond in de haven van Trelleborg hadden gestreeld en recepten uit tijdschriften hadden overgeschreven.

'Ik wil haar kussen. Mag je haar kussen? Rafaël, wat zegt de Thora?'

Laura had haar hoofd nu zo ver voorovergebogen dat ze op slechts een centimeter of tien boven haar moeders gezicht hing. Toen een instemmende reactie uitbleef, besloot ze dat het was toegestaan. Ze nam oma's gezicht tussen haar handen en overdekte de wangen met lippenstiftafdrukken die ze vervolgens met haar duim wegstreelde.

Uit haar binnenzak haalde ze een grijze pocketcamera. Ze drukte een paar keer af, maar er gebeurde niets. Ze klom op haar stoel, maar het toestel deed het nog steeds niet en ermee schudden hielp ook niet. Ze veegde met de mouw van haar blazer de lens schoon en zei dat ze beter haar Polaroid had kunnen nemen.

Mama wroette in haar handtas op zoek naar haar eigen camera en zei dat de correcte uitspraak van het cameramerk eigenlijk 'Paul-ä-ro-it' was.

‘Pola-roid, lieve Debbele.’

‘Paul-ä-ro-it,’ zei mama. Het was een Amerikaans merk. Je moest het op z’n Amerikaans uitspreken.

Tante Laura stelde mama op de hoogte van het feit dat zij dertig jaar in New York had gewoond en dat als je het echt op die *mesjigene* manier uitsprak zij dat onderhand toch wel zou hebben opgepikt. Zonder van haar tas op te kijken zei mama dat dit vast zo was geweest als Laura regelmatig andere mensen had ontmoet. Op een werkplek bijvoorbeeld.

Op mijn horloge was het bijna tien voor elf. De tien minuten die Mosjee Dajan ons had toegezegd waren om. Tante Laura was nu op haar hurken op de stoel gaan zitten en verzocht mij en mijn broer en zus om achter de kist te gaan staan. ‘Jullie moeder is heel knap,’ zei ze terwijl ze afdrukte. ‘Stel je voor dat je door in Gotenburg te wonen zo goed in Engels kunt worden.’ Ze deed het Zweeds-Engelse accent van mama na en kon haar lachen niet inhouden.

Millimeter voor millimeter verwijdden mama’s neusvleugels en ogen zich. Haar onderkaak schoof naar voren en ten slotte zwaaide ze met haar vuist naar Laura, die achteruitdeinsde. Laura begon te wankelen, maar greep snel naar de leuning van de stoel en heel even leek het of ze haar evenwicht zou hervinden. Het volgende moment viel ze voorover in de kist.

Toen de ceremonie een klein halfuur later begon, was alles weer in orde. Oma’s zusters waren er met hun gezinnen. Ooms met een pet op zaten wijdbeens met hun wandelstok voor zich, oudere dames in zoete parfumeuren deelden papieren zakdoekjes uit. Tegen de achterwand, op gepaste afstand van mama, zaten mensen die ik al meer dan tien jaar niet had gezien.

Na de gebeden prees de rabbijn mijn oma om haar eigengemaakte gebak, waarmee de zaterdagse *kidoesj* van de gemeente vaak was opgeluisterd, en om haar bijdrage aan joodse kaartspelletjes. Gebruikte zakdoekjes vielen op de grond, pakjes met nieuwe werden doorgegeven.

Ik was een van de zeven mannen die de kist over de begraaf-

plaats droegen. We liepen heuvelopwaarts en stopten bij een kuil die wat hoger lag dan de parkeerplaats. Toen het mijn beurt was om zand over de kist te strooien deed ik mijn best om oma voor me te zien, maar het werd allemaal overschaduwd door de vorige keer dat ik de rituelen had uitgevoerd. De lange karavaan van mensen die achter me aan had geslingerd toen ik die keer de spade optilde. De winternevel die zwaar aan de hemel had gehangen, de omhelzingen van de volwassenen. Bel gerust. Kom langs. Neem je zus mee.

Ik gaf de spade door. De wind ritselde door de naakte takken die onze begraafplaats scheidden van de kerkhoven ernaast.

MET BOELKES MET MAANZAAD werden de restanten van de borden gewreven. De zalm was snel opgebraakt, net als de eiersalade en het grootste deel van het gehakt dat tante Betty had meegebracht.

Een glimmend kleed bedekte de tafel. De donkere zilveren kandelaars stonden in het midden.

Het peper-en-zoutstel was nieuw en stond gedurende de hele maaltijd werkloos naast het wijnglas van vader Moysowich. De sidoer lag opengeslagen voor Rafaël. Hij had de mouwen van zijn overhemd opgestroopt en zijn ene arm op de rugleuning van de stoel van zijn buurman gelegd. In zijn hand had hij een boelke waar hij af en toe een stukje afbrak dat hij in zijn mond stopte.

Mama was gekleed in een zwart, enigszins glimmend mantelpakje. Ze droeg grote armbanden, die rammelden wanneer ze haar hand over de tafel uitstreekte.

Ingemar droeg bij zijn donkerblauwe pantalon een das met schuine strepen. Soms liep hij een rondje om de tafel om te zorgen dat alles in orde was. Elke keer dat hij langs mijn plek kwam, verschikte hij met zijn voet het kleed onder de tafel.

Aan een hoek van de tafel was een smaldeel stiekem al begonnen aan de kokoskoekjes van moeder Moysowich, die boven op de blauwe drankkast lagen te wachten. Tante Laura deed de kast open en haalde er een stel flessen uit, en mijn bekraste kidoesjbeker, die ze er ook in tegenkwam. Ze vroeg wat daarmee gebeurd was, maar kreeg geen antwoord.

Uit de servethouder werden roze servetten gehaald die werden verkreukeld en die op het gekruist neergelegde bestek neerdaalden. Een blad met melk, suiker en lage kopjes werd uit de keuken binnengebracht.

In de grote slaapkamer op de bovenverdieping deed opa van moederskant zijn middagdutje. Mirra's kamer was er vlak naast. De deur stond open. Bolle, abrikooskleurige kussens lagen op een stapel op de gebloemde spreij. Het bureau stond bij het raam en haar dagboeken lagen nog in de onderste la.

Ik pakte er een stapel uit en legde die op de grond. Bijna alle dagboeken zagen er hetzelfde uit. Op het omslag blonde meisjes met een strooien hoed, aan de binnenkant bolle letters, en prinsessen met krullend haar die de kantlijnen vulden.

In het midden van de stapel trof ik het lichtblauwe dagboek aan. Ik kende er hele stukken van uit mijn hoofd. De tekst stond vol kinderlijke observaties die na wat er was gebeurd een nieuwe betekenis hadden gekregen: 'Bij de repetitie van Jacob hielden papa en mama elkaars hand vast', 'Vandaag heeft mama's baas bij ons gegeten', 'Papa zei dat we na Chanoeka misschien bij Rafaël langs zouden gaan en misschien wel de hele kerstvakantie weg zouden zijn!'

Ondanks de jaren die waren verstreken gaf mama nog steeds eenlettergrepige antwoorden wanneer er over iets van vroeger werd gepraat, nog steeds stak ze de straat over als ze iemand van haar oude vrienden uit de gemeente in het oog kreeg, en in het joods bejaardentehuis zat mamme, in de war en compleet onbereikbaar.

Ik bleef met de dagboeken om me heen op de grond zitten tot ik van de benedenverdieping een kreet hoorde.

TWEE WEKEN NADAT IK dertien was geworden werd ik bar mitswa. In de tuin rook het erg naar rozen en we reden naar de synagoge met de raampjes naar beneden gedraaid.

We woonden een kleine tien kilometer buiten het centrum in een lichtgeel rijtjeshuis. Twee verdiepingen met bruine meubels, zachte banken, Italiaanse grammofoonplaten, mama's kippensoep in voorverpakte porties in de vrieskist, boeken, fotoalbums, postordercatalogi en strips dwars door elkaar in de boekenkasten, *mezoezet* aan de deurposten, schilderijen met baardige violisten, goudkleurige schilderijlampen erboven.

Een paar maanden voordat Mirra werd geboren hadden papa en mama het huis gekocht. Rafaël kreeg een eigen kamer en ik moest de kamer ernaast delen met een spijlenbedje dat weldra aan mijn nieuwe broertje of zusje zou toebehoren. Ik weet nog dat in onze eerste tijd in het huis papa's gereedschapskist vaak voor het grijpen stond en dat we sneeuwballengevechten hielden toen het voor het eerst sneeuwde in de tuin. Toen ik op een nacht wakker werd en op een draffe de kleine overloop overstak om tussen papa en mama in te kruipen was hun bed leeg. Ik riep om hen totdat ik Rafaël hoorde roepen dat ik maar naast hem moest komen liggen. De volgende ochtend werden we vroeg wakker van papa, die met zijn jas aan over ons heen gebogen stond en vertelde dat we een zusje hadden gekregen.

Vlak nadat wij er waren komen wonen vulde de wijk zich met joden. De familie Grien kocht een huis aan de andere kant van het bosje, Kreutz en Moysowich betrokken het huizenblok

bij de speelplaats, en onze naaste vrienden, Bernie en Teresza Friedkin, kochten een stenen huis op minder dan een kwartier lopen van het onze.

Mama werkte in deeltijd op een kantoor vlak bij de Aveny in het centrum van Gotenburg en volgde een avondcursus om haar middelbareschooldiploma te halen. Ze was in de tweede klas van de middelbare school van school gegaan en naar Rome gelift. Al na een paar maanden had ze een baantje als serveerster gekregen en Gigi ontmoet – een langharige acteur die op een motor reed. Weer een paar maanden later was ze zwanger, en ze trouwden in het raadhuis aan de Piazza Nuova, met Gigi's complete theaterensemble als getuigen.

Nadat Rafaël geboren was, wilde oma dat mama haar elke week schreef. Mama schreef over Rafaëls eerste lachje, zijn eerste tandjes, dat hij 's nachts maar af en toe huilend wakker werd en dat hij uren stil kon zitten spelen met een portemonnee of een sleutelbos terwijl zij de strijk deed en de was sorteerde. Ze schreef er niet bij dat ze vond dat haar dagen heel saai waren geworden. Dat die uit niet veel meer bestonden dan ontbijt klaarmaken, wassen, boodschappen doen, de lunch klaarmaken en rammelelend met de kinderwagen door verlaten straten lopen zodat Gigi rustig zijn siësta kon houden. Of dat ze soms sporen van mascara op de lakens aantrof wanneer ze 's middags hun bed opmaakte.

Een paar dagen voor Rafaëls derde verjaardag kwamen opa en oma op bezoek. Ze gingen eten in een restaurant in de buurt. Toen opa zijn bord leeg had, zei oma tegen hem dat hij Rafaël mee moest nemen naar de fontein op het plein voor het terras. Zij ging naast mama zitten, zodat ze allebei naar het plein toe zaten en naar de kinderen konden kijken die over de oude kinderkopjes achter de duiven aan zaten. Opa en Rafaël kochten een bruin papieren zakje met zaadjes om voor de vogels uit te strooien. Oma vroeg aan mama hoe het met haar was, geloofde haar antwoorden niet en schoof mama's zonnebril omhoog.

Toen ze in het appartement kwamen, was Gigi er niet. Die was aan het werk. Opa en oma hielpen mama om de koffers naar beneden te dragen.

In Gotenburg trokken mama en Rafaël bij opa en oma in, in hun flat aan het Odinsplatsen-plein. Na ruim een jaar kwam er een eenkamerflat vrij in een pand van de gemeente aan Tredje Långgatan.

Papa studeerde in die tijd medicijnen. Toen hij op een dag van het ziekenhuis onderweg naar huis was, zag hij vanuit de tram mama op straat passeren. Hij herkende haar uit de gemeente; bij Hebreeuwse les had ze een paar klassen boven hem gezeten, maar ze hadden nooit met elkaar gepraat. Hij sprong uit de tram en rende achter haar aan om te vragen of zij wilde helpen bij een joods jeugdfestival dat hij en zijn vrienden gingen organiseren.

Op de laatste dag van het festival kregen ze verkering. Een grote foto waarop ze met hun armen om elkaar heen zitten, zongebruind en lachend, omringd door andere deelnemers aan het festival, hing lang aan de muur boven de wasmachine. Die foto deelde een van zijn punaises met een strookje uit een fotoauto-maat waarop Rafaël, Mirra en ik alle drie onze tong uitsteken.

Papa en mama bleven actief betrokken bij dingen die met de gemeente te maken hadden. 's Avonds vulde ons rijtjeshuis zich vaak met vrienden die onderuitgezakt op de bank zaten. Ze maakten plannen voor familiecampen, voetbaltoernooien en grote sjabbesmaaltijden. Soms hadden ze gezelschap van een overgelopen Rus of een Amerikaanse gastwetenschapper in een manchesterjasje die zou blijven overnachten.

Mijn deur stond altijd een centimeter of tien op een kier en met mijn gezicht naar de lichtspleet gekeerd lag ik te luisteren naar de stemmen op de benedenverdieping, naar Engels, Zweeds en een enkel woord Jiddisch of Hebreeuws dat met de sigaretten-rook mee opsteeg de trap op en zich vermengde met het geluid van de tv en Mirra's diepe ademhaling.

Minstens één keer in de week, als papa nachtdienst had en mama naar haar avondcursus moest, pasten opa en oma op ons. Ze arriveerden met een met Rennies, zoetjes, tijdschriften, pantoffels, plastic bakjes en stukken chocolade volgeladen auto. Na de maaltijd zetten ze thee in het koffiezetapparaat en in-

stalleerden ze zich voor de tv. Soms kwamen mamme en opa oppassen en soms waren ze er alle vier en dan applaudisseerden ze voor Mirra en mij als wij ons hadden verkleed en in de woonkamer voor hen optraden.

Rafaël verhuisde in de zomer nadat hij eindexamen had gedaan naar Israël. Aan de keukentafel lazen we zijn luchtpostbrieven en we hingen een foto van hem in soldatenuniform aan de koelkast. Ik schreef hem op zijn eigen oude Snoopy-briefpapier, vertelde hoe het met het voetbalelftal van Blauw-Wit ging en deed verslag van wie er bovenaan in de hitlijst stonden. In de tweede klas ging Mirra op dansles. In de derde werd ze geselecteerd voor het groepje kinderen dat mocht oefenen in de grote schouwburg. Mama had haar opleiding afgerond en was na een paar korte dienstverbanden uit honderden sollicitanten gekozen voor de functie van directieassistente bij de West-Zweedse Kamer van Koophandel. Papa stond in de krant; hij promoveerde in de interne geneeskunde en ontving zijn doctorshoed tijdens een plechtige ceremonie in het stadhuis.

Op de middag dat zijn collega belde, zat ik aan mijn bureau op mijn kamer. Ik was alleen thuis en probeerde een filmrolletje te stoppen in een camera die ik met bar mitswa had gekregen. Toen de bel twee keer was overgegaan stond ik op en rende ik in ongeveer tien stappen naar de telefoon op de overloop. Die stond op een witgeverfd houten piëdestal naast een groene bank met manchesterknopen. Terwijl ik op de leuning van de bank ging zitten pakte ik de hoorn van de haak. De stem aan de andere kant van de lijn vroeg of mama thuis was. Daarna zei hij wie hij was.

Pas de tweede keer dat de collega zijn nummer noemde, pakte ik een van de pennen die naast de telefoon lagen. Ik pakte het telefoonboek van de onderste van de drie etages van het piëdestal. Bijna de hele omslag was vol gekliederd met nummers en poppetjes. Ik schreef de zes cijfers helemaal in de rechterbovenhoek. Toen ik had opgelegd scheurde ik het hoekje af en liep ik de trap af om het in de keuken voor de radio op het aanrecht te leggen.

IK STOND OP van de vloer en rende de trappen af. Mirra had geroepen. Ze stond voor het raam in de woonkamer. Ze tikte met haar wijsvinger tegen de ruit. Opa's auto, herhaalde ze. Buiten op straat. Ze had hem voorbij zien rijden.

Ik ging naast haar staan. Ik wist zeker dat ze het verkeerd had gezien. Alle anderen wisten dat ook zeker. In de kamer klonk gezocht en droog gelach ten teken van hoe geloofwaardig ze haar getuigenis vonden. Vervolgens ging er misschien een halve minuut overheen of opa van vaderskant verscheen, achter de heg aan de voorkant, met zijn stok en zijn jas, ondersteund door tante Irene, de zus van papa, op weg naar ons huis.

Irene hielp hem bij het uittrekken van zijn jas. Opa kneept zijn lippen op elkaar. Zijn lichaamstaal deed denken aan die van Jitschak Rabin voor het Witte Huis toen hij er niet onderuit kon Arafat de hand te schudden. Opa riep mij en Mirra bij zich, omhelsde ons allebei stevig, slaakte een diepe zucht en strompelde de woonkamer in.

Hij ging midden in de kamer staan, poetste met zijn overhemd zijn bril met het zwarte montuur en zei dat hij niet van plan was te beginnen voordat iedereen er was. Dat was duidelijk voor mama bedoeld, maar het feit dat hij zich in haar huis bevond, leek geen invloed te hebben op zijn besluit om haar naam nooit meer uit te spreken. Hij bleef lang op dezelfde plek staan, licht schommelend met zijn scheve heup.

Mama kwam van de wc met een nieuwe laag lippenstift op haar lippen. Op haar gezicht een stralende glimlach, die nog

voor geen duizendste zo geforceerd leek als hij toch moest zijn. Opa richtte zijn blik naar de vloer terwijl mama ging zitten. In-gemar stond achter haar en hield de rugleuning stevig vast.

‘Nou,’ zei opa met zachte stem.

Uit de binnenzak van zijn colbert haalde hij een opgevouwen briefje dat hij langzaam uitvouwde. Hij schraapte zijn keel en begon te lezen.